

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ОСТРОГІАНИ ТА ВОЛИНІАНИ

Алла БОРТНІКОВА

Привілеї Жигимонта Старого князю К. І. Острозькому XVI ст. як історичне джерело

Місто Острог вперше згадується у 1100 році. З кінця XII ст. перебувало у складі Галицько-Волинського князівства. З 1340-х років XIV ст. входило до Великого князівства Литовського (ВКЛ). В угоді польського короля Казимира III 1366 року Острог згадується серед міст, що належали Луцькій землі.

У XIV–XVII ст. Острог – власність князів Острозьких, їх родинний маєток. Рід князів Острозьких давнього походження, його генеалогія сягає давньоруських часів князювання Рюриковичів. В історичних джерелах кінця XIV – початку XV ст. князі Острозькі постають великими землевласниками, або «баронами», які разом з іншими боярами (milites) отримали від великого князя права невід’ємного володіння і вільного розпорядження своїми отчинами, купівлями і вислугами. У юридичному відношенні це були володіння «съ полнымъ правомъ и панствомъ», що закріплювали фактичну землевласницьку незалежність їх від великого князя.

Острозькі разом з іншими князями і панами, великими незалежними власниками ВКЛ, складали могутню політичну силу в державі. Вони могли суперничати з великим князем за вплив на хід зовнішнього і внутрішнього життя держави. Прикладом може слугувати статистика земського «попису» 1528 року про кількість панських «почтовъ», що відправлялися на війну. Так, за підрахунками М.К. Любавського, троє панів Кезгайлових виставляли 768 коней, лише на 53 коня менше, ніж вся Волинська земля (282 власника, без князів Острозьких). А князі Острозькі виставляли 424 коня. Для порівняння: пани Радивілі – 621, Остиковичі 337, Заберезинські – 258, Кишки – 244, Глебовичі 279, Ходкевичі – 198 і т.д. [1]. Ці порівняння дають змогу побачити, якими могутніми у суспільстві були князі. Вони, насправді, не лише за титулом були «вельможними», але й справжніми магнатами серед землевласників що їх оточували. Литовський літопис називав їх «властителями» великого князівства, господарями країни поряд з великим князем, такими, що не допускали його (великого князя) повного панування і господарювання в державі. У XVI ст. до і після Люблінської унії за князями Острозькими закріпилося і зберігалося значення самостійних удільних власників.

*Привілеї Жигимонта Старого князя К. І. Острозькому XVI ст.
як історичне джерело*

В матеріалах Книги записів № 8 Литовської Метрики міститься два привілеї польського короля і великого князя литовського Жигимонта Старого князя Костянтину Івановичу Острозькому 1508, 1509 років [2].

Видатний державний і воєнний діяч ВКЛ Костянтин Іванович Острозький (приблизно 1460 – між 15 і 25. 08. 1530) був найвищим гетьманом ВКЛ у 1497–1500-і рр. з 1507. Одночасно, крім інших призначень у державі, на Волині обіймав посади маршалка Волинської землі у 1507–1522 рр. та луцького старости з 1507 року. У 80–90-і роки XV ст. успішно організовував боротьбу з татарськими нападами на ВКЛ, відзначився військовим талантом у війні Московської держави з Великим князівством Литовським 1492–1494 рр. У 1497 році відбив татарський напад на Волинь. За отримані перемоги в кінці 1497 року й був призначений найвищим гетьманом ВКЛ.

Костянтин Іванович Острозький значно розширив володіння свого роду, до «отчинних» володінь приєднав багато інших, зокрема, на Волині, що жалувалися йому великими князями литовськими або куплялися самостійно. Саме такими були володіння князя К.І. Острозького – Острог, Полонне і Дубно, які отримали у 1508 році привілеї Жигимонта на звільнення підлеглих князя від давньої повинності «воловщини».

Поширеною формою пожалувань у ВКЛ були привілеї. Привілеями називалися законодавчі акти у ВКЛ, Речі Посполитій та інших феодальних державах, якими правителі надавали або підтверджували особливі права та пільги окремим категоріям населення, групам, станам, представникам правлячих класів, певним соціальним, етнічним, релігійним групам, окремим особам та ін. В історично-правовій літературі привілеї умовно поділяють на пільгові, дарчі та охоронні.

Вступна частина привілею Жигимонта 1508 року містить обов'язкове коротке посилання на божественне освячення видачі акту: «Жигимонтъ Божю м(и)л(о)стю» [3]. Це, очевидно, надає документу особливої ваги і авторитету, окрім того, підтверджує божественне походження верховної влади в державі.

Привілеї називався також «листом», що був виданий для усіх, кого він зацікавить, хто його буде читати, як нинішні, так і прийдешні покоління. Документ мав інскрипцію (адресата), видавався на «чоломбиття» гетьмана, старости луцького, брацлавського, вінницького, маршалка Волинської землі, князя Костянтина Івановича Острозького. Вступна частина привілею є традиційною, вона підкреслює його вагомість та визначає авторитетність.

Основна частина привілею – текст – складається із відповідних складових. Аренга передбачає формулювання мети складання документу, об'єднана із наратією або викладом обставин, що передували складанню

документа. Князь К. І. Острозький повідомляв, що його слуги («люди его») і слуги його підлеглих бояр («и боярь его люди») у містах Острозі, Полонному, Дубно, у його замках, розташованих у містах, у дворах, які належали йому у Волинській землі, з давніх часів сплачували за старовинним звичаєм воловщину: «здавна за предковъ нашихъ воловщину даивали». Князь К.І. Острозький звертався до короля з проханням про відміну воловщини у своїх володіннях: «абыхъмо ему тую воловщину зъ его людеи и з боярь его людеи отпустили» [4].

Документ підтверджує, що на Волині, як і в інших землях ВКЛ, за старовинним звичаєм збиралася воловщина, особливий податок на воєнні потреби держави. В історичній літературі є дослідженою проблема походження і сутності цього податку. Назва податку походить від різних об'єктів першочергового обкладання цим податком. У зв'язку із різноманітністю роду занять і майнового стану населення в різних областях податок мав різні назви. Так, подимщина була у Мстиславському князівстві, воловщина – на Волині, в Київській, Берестейській, Підляській землях. З часом, цей податок, як і усі інші, був покладений на землю. Тому в актах того часу можна зустріти воловщину, посощину і подимщину, що збиралися із селянських земель у відповідній кількості. Це був постійний податок, який збирався не лише з господарських селян, а й приватновласницьких. Слід погодитися з думкою професора М.К. Любавського, що приватні власники отримали цей податок на свою користь завдяки привілеям, що видавалися верховною владою спочатку окремим особам, у нашому випадку - князю К. І. Острозькому, а згодом - завдяки загальним привілеям. Волинська земля була звільнена від сплати воловщини у 1508 році обласним привілеєм: «Привилеи всимъ обывателемъ земли Волыньское на некоторые права и вольности ихъ»[5]. Зазначимо, що це був час отримання привілеїв на володіння й князем Костянтином Івановичем Острозьким.

Повертаючись до аналізу привілею 20.10.1508 року, виявляємо наступну складову його тексту – диспозицію, або розпорядження по суті. Насамперед, Жигтимонт висловлював свою прихильність до вірної служби князя Острозького («бачачи его веръную а пильную, накладную службу»). При цьому вказував на давність вірної служби ще Казимиру та Александру, яку князь «завъжды ку отъцу и къ брату нашему, славъное памяти Александру, королю, и тыми разы к намъ, пану своему, не лютуючы горъла своего, цнотъливе ся заховал и оказываль» [6]. Тому розпорядження по суті викладеної справи (диспозиція привілею) полягало в наступному: «тую воловщину с тыхъ его людеи и зъ боярь его людеи ему есмо отъпустили вечно, навеки вечнои». Після закінчення тексту документу, де йшлося про звільнення від воловщини, починалася нова його частина, що зветься санкцією. В ній визначається міра

*Привілеї Жигимонта Старого князю К. І. Острозькому XVI ст.
як історичне джерело*

покарання за порушення норми закону, відповідного рішення або наказу. В нашому випадку це була заборона порушувати згадане рішення нащадками Жигимонта: «и вжо мы ани потомькове наши тоє воловьщыны зь его людеи и з боярь его людеи не мають брати».

Як в інших привілеях, після основної частини вказувалося, коли він був записаний, хто був свідком і хто записав. Привілей був виданий у Смольнянах 20 жовтня 1508 року. Зазначимо, що, як правило, про свідків укладач привілею намагався повідомити якомога більше відомостей. Важливість даного привілею підсилювалася присутністю впливових свідків, виключно представників Панів Ради: воєводи троцького пана Миколая Миколайовича, пана троцького, старости жемайтського Станіслава Яновича, старости гродненського пана Станіслава Петровича, господарського підчашого, воєводи новгородського пана Ольбрахта Мартиновича Гастолтовича.

Книга записів №8 Литовської Метрики містить наступний привілей польського короля і великого князя литовського Жигимонта Старого князю Костянтину Івановичу Острозькому, виданий після першого (20 жовтня 1508 року) через рік і один місяць – 16 листопада 1509 року [7]. Набагато ширшою стала географія розповсюдження вказаної пільги. До згаданих у попередньому привілеї князівських володінь Острога, Полонного, Дубна додавалися Звягель, Чуднів, Туров, Здетель, також селище Полче в Луцькому повіті та село Птиче в Кременецькому повіті.

Привілей умовно можемо назвати підтверджувальним, оскільки сутність порушеної проблеми не змінилася. Документ звільняв підлеглих князя від воловщини. Структура привілею або його протокол був досить стандартним і мало змінився. Його вступна частина, на відміну від попереднього, була більш детальною. Тут містилося звернення до Бога і посилання на звичай у пошануванні заслуг місцевих князів перед верховною владою: «Во имя Б(о)жье, стан ся Звычайи есть подле бегу света, абы знаменитые а охотные послуги, которые ж маестату панскому напротивку неприятели его верными бываючыє, зася щедростливостью кролевъ або княжаты великихъ имь отдаваны были» [8]. Це звернення слугувало нібито (як би) гарантією достовірності і справедливості привілею. У привілеї деталізувалася титулатура правителя, що видавав документ: «мы, Жыкгимонтъ, Божю м(и)л(о)тью корол польский, велики князь литовский, руский, кн(я)жа пруское, жомоитский и иных панъ и дедичъ».

Текст привілею також змінився мало. Його арена не відрізнялася від попереднього привілею. Називалися заслуги державного гетьмана, старости луцького, брацлавського і вінницького, маршалка Волинської землі, князя Костянтину Івановича Острозького, підкреслювалася важливість його служби,

яку він «завъжды чинилъ» попереднім правителям. У вказаному привілеї називалися їх імена – королі «отець и брат нашъ» Казимир та Александр. Формулювалася мета надання привілею, що полягала у пошануванні заслуг князя, у підтримці його майбутньої служби, в оплаті його заслуг: «и тымъ послугамъ его и накладомъ некоторую заплату отъдати».

З цією метою Жигимонт звільняв його слуг, також слуг його бояр в Острозі, Полонному, Дубні, Звягелі, Чеднові, Турові, Здетелі, у тих його замках і дворах, що належали йому на правах «отчини», від сплати волощини назавжди і повсякчас [9].

Складовою основної частини тексту привілею було надання верховним правителем князю Костянтину на його прохання «пустого» селища Полче в Луцькому повіті Торговицької волості і другого села Птиче у Кременецькому повіті, у якому несли службу князеві чотири слуги «на конехъ».

Розпорядження Жигимонта у цій справі полягало у підтвердженні вказаних володінь у власність князя Острозького і пожалуванні їх до замку князя в Дубні. Відповідний «лист» надавався терміном «на вечно» князеві, княгині, їх дітям і нащадкам.

Окрема частина привілею присвячувалася детальному опису повноважень, прав і обов'язків князя у придбаних володіннях, що дозволяє з'ясувати у деталях умови користування ними. Акцентувалося на слідуванні і дотриманні справедливості. Князь і його спадкоємці («справедливыи наследьки») мали вищеназвані села держати з людьми і з землями «пашьными и борьтними и сеножатьми». Їм належали усі природні багатства в межах отриманих володінь: бори, ліси, діброви разом з ловами звіриними і пташиними; озера з річками; ставки і ставища з млинами та їх вимелками; боброві гони з даниною грошовою і медовою [10]. Також усі податки, що сплачувалися від користування придбаними селами, зокрема, виплати куничні, боброві, тобто «со вьсими платы и доходы», а ще «съ служьбами тых людей». Отже, у повну власність князю Острозькому жалувалися селище Полче і село Птиче у таких межах, що «съ стародавьна вь своих границахъ мають». Очевидною була турбота про збереження давніх кордонів володіння.

У привілеї окремо йшлося про давню повинність мешканців села Птиче з виконання міських робіт у Кременці («люди хажывали к городовои работе»). В нових умовах Жигимонт звільняв їх від цієї повинності: «вжо не мають тьи люди того села Птичая к городовои работе ходити и иныхъ поплатковъ к городу давати». Натомість за ними закріплювалися обов'язки слуг князя Костянтина і його нащадків. Із отриманням привілею князь Острозький зобов'язувався долучити їх разом з їх службами, повинностями до свого замку в Дубні.

*Привілеї Жигимонта Старого князя К. І. Острозькому XVI ст.
як історичне джерело*

Привілеї був виданий у Львові, називалася дата видачі – 16 листопада 1509 року. Вказувалися свідки, присутні при його складанні: маршалок дворний, пан Григорій Станіславович Остікович; маршалок, королівський охмістр, намісник ровенський і бельський, пан Войтех Янович; маршалок і королівський секретар, намісник вітебський і брацлавський, пан Іван Сопега. Привілеї засвідчували знатні особи з королівського оточення. Свідки називалися, однак не було вказівок про їх підписи. Імена писарів обох привілеїв також не вказувалися.

Висновки

1. Привілеї князя Костянтину Івановичу Острозькому, опубліковані в Литовській Метриці – важливе джерело з історії Волині, її міст і поселень. З текстів привілеїв проглядається специфіка розвитку регіону, його аграрна спрямованість, багатство природних, водних ресурсів. Привілеї доповнюють штрихами історію приватновласницьких міст, зокрема Острога.

2. Документи несуть цінну інформацію з організації системи оподаткування у ВКЛ, дозволяють виявити політику центральної влади щодо встановлення і збирання на Волині спочатку на воєнні потреби, а згодом постійного податку волощини. Приватні власники, в нашому випадку князь К.І. Острозький, намагалися звільнитися від волощини шляхом отримання привілеїв.

3. За привілеями підлегли князя Острозького міста Острога звільнялися від сплати волощини. Ця категорія населення міста називалася в документах його слугами. Повинність ліквідувалася і для боярських слуг, які також були підлеглими князя.

4. Опубліковані привілеї дають можливість уявити розміри «отчинних» володінь князя Острозького на Волині, побачити масштаби їх зростання лише за один рік. Це були володіння, що належали їх власникові (князеві) з повним правом і панством. Як свідчать аналізовані джерела, Жигимонт Старий визнавав отчинами ті володіння, що знаходилися в руках власника чи його предків, щонайменше, при двох останніх правителях («отъца и брата нашего»). В нашому випадку це були великі князі литовські Казимир і Александр.

5. Своїм багатством відомостей привілеї дозволяють розглянути низку соціально-економічних питань регіону: як розвивалися поземельні відносини; як виникали відносини приватної власності; які існували сільськогосподарські заняття в середньовічному місті, яким було їх місце і спрямованість; які феодалні повинності виконували мешканці приватновласницького міста та ін.

Література

1. Любавский М.К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. - Издание 2-е. - М., 1915. - С.135.
2. Литовская Метрика. Книга записей № 8 (1499–1514) Vilnius.:Mokslo ir enciklopediju l-kla, 1994 //№ 371 1508. 10.20 [Л. 264 об. (247 об.); Л.265 (248)]; № 452 1509. 11.16 [Л. 336 об. (319 об.); Л.337 (320); Л.338 (321)] – С. 284-285; 332-333.
3. Литовская Метрика. Книга записей № 8 (1499–1514) //№ 371 1508. 10.20 [Л.265 (248)] – С. 285.
4. Литовская Метрика. Книга записей № 8 (1499–1514) //№ 371 1508. 10.20 [Л.265 (248)] – С. 285.
5. Литовская Метрика. Книга записей № 8 (1499–1514) Vilnius.:Mokslo ir enciklopediju l-kla, 1994. //№ 363 [1508]. [Л.257 об.(240 об); Л. 258 (241); Л. 258 об. (241 об.); Л. 259 (242); Л. 259 об. (242 об.)] – С.279–281.
6. Литовская Метрика. Книга записей № 8 (1499–1514) //№ 371 1508. 10.20 [Л.265 (248)] – С. 285.
7. Литовская Метрика. Книга записей № 8 (1499–1514) // № 452 1509. 11.16 [Л. 336 об. (319 об.); Л.337 (320); Л.338 (321)] – С. 332-333.
8. Литовская Метрика. Книга записей № 8 (1499–1514) // № 452 1509. 11.16 [Л. 336 об. (319 об.)] – С.333.
9. Литовская Метрика. Книга записей № 8 (1499–1514) // № 452 1509. 11.16 [Л. 337 (320)] – С.333.
10. Литовская Метрика. Книга записей № 8 (1499–1514) // № 452 1509. 11.16 [Л. 337об. (320 об.)] – С.333.